

Josef, Petraň / Hroch, Miroslav

Europejska gospodarka i polityka XVI i XVII wieku: kryzys czy regres?

Przegląd Historyczny 55/1, 1-21

1964

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

MIROSLAV HROCH, JOSEF PETRAŇ

Europejska gospodarka i polityka XVI i XVII wieku: kryzys czy regres?

Problematyka kryzysu feudalnego spotykała się w ciągu minionych dziesięcioleci z tak wielkim zainteresowaniem ze strony historyków wszystkich niemal krajów europejskich, że już samo opanowanie literatury staje się dzisiaj poważnym zagadnieniem heurystycznym. Dlatego też należy przyjąć z uznaniem każdą próbę podsumowania istniejących poglądów, jest to bowiem niezbędny krok wstępny dla nowych rozwiązań problemu. Zdaje sobie z tego sprawę J. Topolski, który w swym artykule o kryzysie feudalnym w XVII w. bierze za punkt wyjścia przegląd stanowisk dotyczących przyczyn kryzysu, dając zarazem niektóre własne propozycje¹.

Autor ograniczył swój przegląd niemal wyłącznie do historiografii zachodnioeuropejskiej, ale nie ustrzegł się niektórych istotnych opuszczeń². Problemem kryzysu, regresu i postępu w rozwoju społeczno-gospodarczym interesowało się w ostatnich latach wielu historyków z obu państw niemieckich³, Austrii⁴, Węgier⁵ i Czechosłowacji⁶. Autor nie

¹ J. Topolski, *O tak zwanym kryzysie gospodarczym XVII wieku w Europie*, KH LXIX, 1962, s. 364 nn. Tamże, s. 1008, ukazała się wzmianka o dyskusji nad artykułem J. Topolskiego. Nie mogliśmy niestety ustosunkować się do poglądów i stanowisk tam wypowiedzianych. Uważamy jednak za konieczne wyjaśnić, co rozumiemy pod pojęciem kryzysu, oczywiście traktując nasze sformułowania jako robocze. Kryzysem nazywamy takie zaostrenie wewnętrznych sprzeczności całego społeczeństwa lub pewnych dziedzin produkcji, wymiany, kultury, które przejawia się w postaci naruszenia stosunków ekonomicznych, społecznych czy ideologicznych, typowych dla społeczeństwa danej epoki. Por. A. Wycański, *W sprawie kryzysu XVII stulecia*, KH LXIX, 1962, s. 656 nn.

² J. Meuvret zebrał swe poglądy i uzupełnił je w nowszej pracy opublikowanej w „*Annales E.S.C.*”, 1953 (*Conjoncture et crise au XVIIe siècle*, s. 216 nn.). W formie przeglądu podsumował ostatnio poglądy na „kryzys” B. H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa*, Utrecht-Antwerpen 1960, s. 227 nn. Stanowisko Hobsbawma przyjął też J. Villari w rozprawie *Baronaggio e finanza a Napoli alla vigilia della rivoluzione del 1647—8*. „*Studi storici*” t. III, 1962, s. 259 nn. Niektórymi aspektami kryzysu zajmuje się R. Romano, *Tra XVI e XVII secolo. Una crisi economica*, „*Rivista Storica Italiana*” t. LXXIV, 1962, s. 521 nn.

³ Poglądy historyków z NRD (Kuczynski, Nichtweiss, Mager, Boelcke, Heitz, Mottek i inni) zostały pokrótce scharakteryzowane w bibliograficznym przeglądzie *Historische Forschungen in der DDR*, „*Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*” t. VIII, 1960, Sonderheft, s. 116 nn i 163 nn.

Nowsze poglądy por. G. Brendler, *Tagung der Arbeitsgemeinschaft „Geschichte der frühbürgerlichen Revolution in Deutschland”*, tamże t. X, 1962, s. 1676 nn. Z historyków zachodniemieckich problemem kryzysu interesował się najbardziej F. Lütge. Obok cytowanego przez Topolskiego przeglądu niemieckich dziejów społecznych i gospodarczych, wydanego w 1960 r., warto przypomnieć rozprawę, w której Lütge szerzej omawia swe poglądy: *Die wirtschaftliche Lage Deutschlands vor Ausbruch des Dreissigjährigen Krieges*, JNÖS CLXX, 1958, s. 43 nn.; tenże, *Strukturelle und konjunkturelle Wandlungen in der deutschen*

uwzględnił jednak tych nowych wniosków, do których doszli historycy jego własnego kraju⁷. W swych rozważaniach wychodzi on z jednostronnego pojęcia kryzysu jako upadku, regresu; pojęcie to przejął — obojętne, czy w sposób świadomy, czy też nie — z tej literatury historycznej, którą omawia. A przecież już dyskusja poświęcona kryzysowi feudalnemu w XIV w. doszła m. in. do wniosku, że nie można mechanicznie kłaść znaku równania między kryzysem i upadkiem⁸; poglądy na dokładną definicję kryzysu są tu obojętne. Nie jest oczywiście konieczne, aby Topolski zgadzał się z takim stanowiskiem, byłoby jednak pożądane, aby w swym artykule wziął je pod uwagę.

Można przyjąć pogląd A. Maćzaka, który wymienia kryzysy różnego typu: kryzys dotyczący podstawowych warunków życia społeczeństwa i kryzysy obejmujące niektóre elementy społeczne, gospodarcze (handel), kulturalne itd.⁹ Przejawy kryzysów w różnych dziedzinach życia społecznego mogły dotyczyć tylko niektórych terenów.

Nawet jeśli istniejący dorobek teoretyczny w zakresie ekonomii politycznej epoki feudalizmu nie pozwala jeszcze na wszechstronną, wyczerpującą definicję kryzysu, konieczne jest, aby autor zajmujący się kryzysem wyjaśnił przynajmniej, co pod tym terminem rozumie. Jak już nadmieniono, uważamy za niesłuszny pogląd utożsamiający jednoznacznie kryzys z upadkiem. Naszym zdaniem, dla historyka-marksisty jedynym możliwym wyjściem jest nadal pojęcie kryzysu feudalizmu, jako rezultatu zaostrzonych sprzeczności między siłami wytwórczymi a stosunkami produkcji, a więc w takim ujęciu, jak je sformułował już

Wirtschaft vor Ausbruch des Dreissigjährigen Krieges, „Bayerische Akademie der Wissenschaften — Sitzungsberichte, Philosophisch-Historische Klasse” 1958, z. 5. Por. także W. Abel, *Zur Entwicklung des Sozialprodukts in Deutschland im 16. Jahrhundert*, JNÖS CLXXIII, 1961, s. 448 nn; V. von Arnim, *Krisen und Konjunkturen der Landwirtschaft in Schleswig-Holstein vom 16. bis 18. Jahrhundert*, „Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins” t. XXXV, Neumünster 1957.

⁴ Ogólnie zob. A. Hoffman, *Wirtschaftsgeschichte des Landes Oberösterreich* t. I, Salzburg—Linz 1952.

⁵ Na Węgrzech poświęcone są tej problematyce przede wszystkim rozprawy T. Wittmanna i Z. P. Pacha, których J. Topolski również nie uwzględnia. Z nowszych prac autorów węgierskich zob. T. Wittmann, „*Rewolucja cen*” i *jejo wlijanije na Wengriju wo wtoroj połowinie XVI wieka*, „Srednije wieka” t. XX, 1961, s. 166 nn., Z. P. Pach, *Das Entwicklungsniveau der feudalen Verhältnisse in Ungarn in der zweiten Hälfte des 16. Jh.*, „Études historiques publiées par la Commission Nationale des Historiens Hongrois” t. I, 1960, s. 387 nn.

⁶ Dla Czechosłowacji J. Topolski wymienia niezbyt tu odpowiednią pracę O. Plachta. Jeżeli chodzi o rozprawy A. Klímy, konieczne jest zwrócenie uwagi — obok artykułu przez Topolskiego wymienionego — zwłaszcza na kilkakrotnie publikowany referat przygotowany przez A. Klimę wraz z J. Macúrkem na międzynarodowy kongres historyków w Sztokholmie.

⁷ W artykule J. Topolskiego brakuje nam przede wszystkim ustosunkowania się do tez M. Małowista, zawartych m.in. w jego referacie na VIII Zjeździe historyków polskich (*O niektórych cechach rozwoju gospodarczo-społecznego krajów nadbałtyckich w XV—XVII wieku*, *Historia gospodarcza Polski*, Warszawa 1960, s. 81 nn), następnie w dyskusyjnym przyczynku do artykułu St. Hosszowskiego o „rewolucji cen” w Europie środkowej (KH LXVIII, 1961, s. 315 nn).

⁸ Por. np. dyskusyjny przyczynek F. Grausa na konferencji poświęconej miejskim ruchom ludowym — *Städtische Volksbewegungen im 14. Jahrhundert*, Berlin 1960, s. 186 nn.

⁹ A. Maćzak, *O kryzysie i kryzysach XVII wieku*, KH LXX, 1963, s. 53 nn.

przed wieloma laty M. Małowist¹⁰. Pojęcie takie wyjaśnia jednak tylko najogólniejsze związki, dzisiaj marksistowskim historykom już powszechnie znane. Dlatego też obecnie musimy formułować inaczej nasze pytania, musimy poznać, na czym polegała owa sprzeczność, do jakiego stopnia możemy charakteryzować jej przejawy jako zjawiska kryzysowe.

Poprzestaśmy na razie na stwierdzeniu, że niewątpliwie ilościowy rozwój produkcji w XVI w. przebiegał początkowo w ramach stosunków ekonomicznych, które charakteryzujemy jako feudalne; równocześnie rozwijały się i nowe stosunki. W początkowym okresie nie chodziło jedynie o jakościowe ulepszenia narzędzi pracy, ale o lepszą organizację pracy, kooperację prostą, o udoskonalenie środków transportu, sposoby konserwacji i ochrony towarów¹¹. Z rozwoju produkcji pasożytniczo korzystała przede wszystkim klasa feudalów. Pogłębiająca się sprzeczność między siłami wytwórczymi a stosunkami produkcji ujawniła się wyraźnie także w rozwoju wymiany oraz w rozwoju politycznym. Ten aspekt kryzysu feudalizmu dyskusja niemal całkowicie pominęła.

Próba wyjaśnienia problematyki kryzysu feudalizmu nie może dlatego też pomijać zagadnień handlu międzynarodowego i polityki międzynarodowej, traktowanej przede wszystkim z punktu widzenia wytwarzania i umacniania ekonomicznych i politycznych stosunków w krajach Europy. Zajmiemy się także podziałem, rozróżnieniem podstawowych typów regionów europejskich i charakterystyką zjawisk kryzysowych ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji w Europie środkowej. Jej dyferencjacji poświęcili J. Topolski i A. Wyczański niedostateczną uwagę.

I

W rezultacie rozwoju produkcji towarowej — początków tego rozwoju trzeba by zresztą szukać znacznie wcześniej — handel między krajami europejskimi zaczął uzyskiwać nowy charakter. W wyniku pogłębienia się podziału pracy miejsce zasadniczo przypadkowego handlu dalekiego zasięgu (orientującego się przede wszystkim na towary luksusowe, a więc obsługującego w zasadzie klasę feudalów) zajęła regularna wymiana, w której dominował tańszy towar bardziej masowego spożycia. Dostawy tych towarów, stawały się dla określonych terenów warunkiem dalszego rozwoju produkcji. Wzdłuż głównych tras handlu morskiego, a także niektórych dróg wewnątrz krajowych zaczął się tworzyć rynek europejski, oczywiście jako element rynku światowego. Równocześnie tworzyły się przesłanki umocnienia terytorialnego podziału pracy między niektórymi regionami Europy. Wzrastający popyt stawał się gdzieś indziej czynnikiem warunkującym rozwój produkcji. Kraje europejskie popadały we wzajemną zależność handlową, ale w rezultacie splotu różnych czynników nie miała ona jednakowego znaczenia dla każdego z zaangażowanych krajów. Stąd wypływa pierwszy specyficzny przejaw kryzysu feudalizmu w handlu europejskim.

¹⁰ M. Małowist, *Z hospodářské problematiky kríza feudalismu ve XIV a XV stol.*, ČSČH IV, 1956, s. 85 nn.

¹¹ O. Šik, *Ekonomika, zájmy, politika*, Praha 1962, s. 57. Konkretné prezmiany zob. np. *A History of Technology* t. III, *From Renaissance to the Industrial Revolution (1500—1750)*, Oxford 1957.

Niektóre obszary, których produkcja w wyniku nierównomiernego rozwoju sił wytwórczych była mniej rozwinięta, popadały w zależność od krajów przodujących. W warunkach tworzącego się europejskiego rynku sprzeczność między siłami wytwórczymi i stosunkami produkcji przejawiała się więc w dziedzinie handlu międzynarodowego w ten sposób, że wzmocnił się zachodnioeuropejski kapitał kupiecki kosztem nie tylko cechowej produkcji. Gdy kryzys feudalizmu doprowadził do burżuazyjnej rewolucji w Niderlandach i w Anglii, przewaga zachodnioeuropejskiego kapitału kupieckiego jeszcze bardziej wzrosła.

W dyskusji A. Mączak wystąpił przeciwko utożsamianiu pojęć kryzysu i regresu, wyjaśniając różnicę na przykładzie kryzysów handlowych w Europie XVII stulecia. Mimo iż wraz z nim uznajemy zmiany krzywej cen za obraz rozwoju produkcji, to jednak pozostaje problem, czy uznawać za przejaw kryzysu przede wszystkim spadek cen, czy także ich wyżkę. Spadek cen z pewnością tłumaczy trudności zbytu, natomiast wyżkę można rozumieć albo jako przejaw trudności produkcji towarowej (czy jej upadku) w jednym rejonie, albo jako wyraz rosnącego popytu w danym okręgu, czy innych częściach Europy. Przykłady, na które powołuje się Mączak, można by uzupełnić właśnie prawidłowością zniżki cen zboża (pszenicy) w Anglii w czasach poprzedzających konflikty wojenne z XVII w.¹² Wojny podnosiły ceny towarów (choć nie zawsze), przez co zmieniał się charakter kryzysów. Większość wojen nie obejmowała bezpośrednio wszystkich ośrodków handlowych; czy można więc obserwować równoczesne zmiany w podaży i popycie w skali europejskiej? Zwraca jednak uwagę, że przejawy „kryzysów“ i kryzysów gospodarczych występują w pewnych określonych miejscowościach. Abyśmy mogli stwierdzić, czy mamy do czynienia ze sprzecznościami między popytem i podażą, między wymianą reglamentowaną i wolnorynkową w zasięgu europejskim, musimy podjąć próbę analizy wzajemnego uwarunkowania tych zjawisk.

Rozwój handlu europejskiego trzeba badać nie tylko z punktu widzenia jego terytorialnego zasięgu, dróg handlowych i zmian w ilościowych proporcjach poszczególnych towarów, ale i z punktu widzenia intensywności wymiany, wzajemnych powiązań poszczególnych rynków, co razem tworzy jakościową stronę wymiany. Jeżeli traktujemy korelację szeregów cen jako przybliżony wskaźnik intensywności kontaktu wymiany¹³, możemy stwierdzić już dla pierwszej połowy XVII w. (a być może i dla drugiej połowy XVI w.) dla pewnych rodzajów towarów bliski kontakt handlowy terenów nadbałtyckich, Morza Północnego i Atlantyku, w tym czasie, gdy wolumen wymiany czasowo spadał. Jako przykład weźmy tabelę korelacji cen zboża w niektórych znaczniejszych ośrodkach wymiany, czy też w niektórych regionach¹⁴.

¹² R. W. K. Hinton, *The Eastland Trade and the Common Weal in the 17th Century*, London 1959, s. 225.

¹³ Ostatnio na możliwości tej metody wskazał W. Achilles, *Getreidepreise und Getreidehandelsbeziehungen europäischer Räume im 16. und 17. Jh.*, „Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie” t. VII, 1959, s. 32 nn. Jego metodyczne podejście nie może w pełni zadowolić, także w interpretacji liczbowych wyników dopuszcza się on pewnych dowolności.

¹⁴ Dla obliczenia współczynników korelacji zostały wzięte pod uwagę ceny żyta i jęczmienia w Gdańsku (J. Pelc, *Ceny w Gdańsku w XVI i XVII wieku*, Lwów 1937), żyta i jęczmienia w Danii (G. Olsen, *Studier i Danmarks Kornavl og Kornhandelspolitik i Tiden 1610—1660*, „Historisk Tidsskrift” s. X, t. VI,

Tabela 1

Współczynniki korelacji cen zboża

		Gdańsk	Dania	Amsterdam	Angers	Nowa Kastylia
Gdańsk	1611–1620					
	1621–1630		0,622	0,918	–0,195	?
	1631–1640		0,804	0,986	0,695	0,506
	1641–1650		0,625	0,797	0,458	0,678
			0,911	0,992	0,545	0,723
Dania	1611–1620			0,669	0,058	?
	1620–1631			0,866	0,497	0,314
	1631–1640			0,695	0,615	0,712
	1641–1650			0,933	0,634	0,522
Amsterdam	1611–1620				0,188	?
	1621–1630				0,752	0,728
	1631–1640				0,314	0,276
	1641–1650				0,166	0,732
Angers	1611–1620					?
	1621–1630					0,455
	1631–1640					0,836
	1641–1650					0,246

W większości przypadków zmiany w popycie i podaży przestawały być wewnętrzną sprawą poszczególnych terenów i szerzyły się bardzo szybko, choć bynajmniej nie równomiernie w całej Europie¹⁵. Kupcy zachodnioeuropejscy mogli dzięki swej przewadze w handlu wyzyskać na swą korzyść zmiany w przebiegu handlu europejskiego („depresje“ i „koniunktury“); szkody ponosiły obszary mniej rozwinięte¹⁶.

Musimy jednak dostrzegać i inne okoliczności, które jako całość umożliwiały, aby przezwyciężanie zjawisk kryzysowych w dziedzinie handlu pogłębiało czy też umacniało różnice w rozwoju przodujących krajów zachodnioeuropejskich i opóźnionych w porównaniu z nimi krajów Europy wschodniej i południowej. Nie można wszak jednoznacznie utożsamiać względnego opóźnienia, powolniejszego rozwoju, z upadkiem.

s. 428 nn), żyta i pszenicy w Amsterdamie (N. W. Posthumus, *Inquiry into the History of Prices in Holland*, t. I, *Wholesale Prices at the Exchange of Amsterdam 1585–1914*, Leiden 1946), żyta i pszenicy w Angers (H. Hauser, *Recherches et documents sur l'histoire des prix en France de 1500 à 1800*, Paris 1936), żyta i pszenicy w Nowej Kastylii (E. J. Hamilton, *American Treasure and the Price Revolution in Spain, 1501–1650*, „Harvard Economic Studies” t. XLIII, Cambridge Mass. 1934). Podzielając krytyczny pogląd w stosunku do absolutnej wartości wymienionych publikacji cen, uważamy jednak, że ich wkład w poznanie relatywnego rozwoju cen jest niewątpliwy.

¹⁵ Por. np. wyraźnie słabą korelację szeregów cen dla Rzymu i Gdańska: 0,109, natomiast Rzym — Nowa Kastylia 0,522. — J. Delumeau, *Vie économique et sociale de Rome dans la seconde moitié du XVIe siècle* t. II, Paris 1959, s. 694 nn.

¹⁶ Już samo pobieżne porównanie różnicy między cenami zboża w Gdańsku i w Amsterdamie z ilością jego wywozu przez Sund w czasie Wojny Trzydziestoletniej wskazuje, że w większości przypadków kupcy starali się zrównoważyć spadek ilości towarów w handlu podnoszeniem procentu zysku.

Dalszym zjawiskiem charakteryzującym oznaki kryzysu feudalizmu w ekonomice była tzw. „rewolucja cen”¹⁷. J. Topolski, który omówił niektóre prace z bogatej literatury przedmiotu, szczególnie zajął się tezami historyków zachodnioeuropejskich, charakteryzujących okres tzw. „rewolucji cen” jako okres „koniunktury”, czy też „haussy”, po której nastąpiła mniej więcej od połowy XVII w. „depresja” lub, jak to określają inni badacze, „kryzys”, przejawiający się w postaci spadku cen występującego powszechnie w Europie. Trudno zgodzić się z poglądami, które traktują „rewolucję cen”, tj. ogólny ruch cen, jako decydujący czynnik ekonomiczno-społeczny rozwoju Europy poczynając od połowy XVI w. i wywodzą ją jedynie z zewnętrznych przyczyn leżących poza sferą immanentnego rozwoju ekonomicznego¹⁸. Jeżeli chodzi o tzw. zewnętrzne czynniki, najczęściej bierze się pod uwagę przywóz zamorskich kruszców do Europy. Trzeba jednak zdać sobie sprawę, że nie zadowoli nas tutaj teoria kwantytatywna, która chce wyjaśnić przyczyny „rewolucji cen” powiększeniem rezerw bitych monety w obiegu, importem złota i srebra z Ameryki. Równocześnie teoria jakościowa redukuje przyczyny ruchu cen do zmieniającego się stosunku zapasów bitych monety pomnożonych przez tempo cyrkulacji w stosunku do ilości zasobów towarów¹⁹. Zasadniczym czynnikiem, który ogólnie wpływa na poziom cen, jest jednak wzajemny stosunek wydajności pracy przy wydobywaniu kruszców szlachetnych i w pozostałych dziedzinach produkcji towarowej.

Byłoby błędem, gdybyśmy w tym jedynie dostrzegali przyczyny zjawisk określanych ogólnie jako tzw. „rewolucja cen”. Bardzo istotne znaczenie miały tutaj skutki nierównomiernego rozwoju sił wytwórczych i podziału pracy. W literaturze spotykamy się często z twierdzeniem, że na wzrost cen wielki wpływ miał ruch ludności²⁰. Tak bywa tłumaczone zjawisko, które niewątpliwie występuje w większości krajów europejskich, a mianowicie wzrost cen podstawowych artykułów żywnościowych — wśród nich właśnie cen ziemiopłodów — niewspółmiernie szybszy niż wzrost cen pozostałych towarów. Teoria ludnościowa dostrzegła jednak tylko zewnętrzne przejawy, nie zaś istotę, populacyjnego rozwoju Europy. Nie tyle bowiem chodzi o absolutne tempo wzrostu liczby ludności, co przede wszystkim o jej strukturę, związaną z postępowaniem sił wytwórczych i podziałem pracy. Postęp sił wytwórczych w dziedzinie rzemiosła i różnych gałęzi przemysłu przyczynił się do względnego i absolutnego powiększenia grupy ludności zajmującej się produkcją przemysłową i handlem. Wielkie znaczenie tego czynnika dla wzrostu demograficznego potwierdzają nie tylko przykłady ludnych krajów, jak Anglia czy Niderlandy, ale także wzrost

¹⁷ Poglądy zachodnich historyków zebrał — poza E. J. Hamiltonem — także i B. H. Slicher van Bath, op. cit., s. 216 nn. Niektóre istotne uzupełnienia referatu Hamiltona zebrane zostały w przeglądowej formie przez J. Nadala Ollera, *La revolución de los precios Españoles en el siglo XVI*, „Hispania. Revista española de historia”, 1959, s. 503 nn.

¹⁸ Bardzo przekonująco pokazał to M. Małowist w dyskusyjnym przyczynku, KH LXVIII, 1961, s. 315 nn.

¹⁹ Wg E. J. Hamiltona, *The History of Prices before 1750*, XIe Congrès International des Sciences Historiques, Stockholm 1960, I, *Rapports*, s. 154. Zob. także krytykę teorii ilościowej w *Kapitale* K. Marksa.

²⁰ Przedstawienie poglądów tej znanej teorii por. np. u E. J. Hamiltona, op. cit. i B. H. Slichera van Bath, op. cit., s. 216. Por. też St. Hoszowski, *Rewolucja cen w Europie w XVI i XVII w.*, KH LXVIII 1961, s. 306 n.

zaludnienia na tych obszarach Europy środkowej, gdzie skupiły się załączki nowych, kapitalistycznych form produkcji²¹.

Zapotrzebowanie na surowiec dla produkcji przemysłowej, a także artykuły konsumpcyjne, nieodzowne dla ludzi pracujących w przemyśle i w handlu, zwiększało wymagania w stosunku do rolnictwa. Prowadziło to do dalszego rozwoju terytorialnego podziału pracy, przejawiającego się wyraźnie w stosunkach europejskich, np. w handlu bałtyckim, ale także gdzie indziej (np. bardziej zacieśniony obszar środkowoeuropejski, o którym powiemy niżej).

Nie ulega wątpliwości, że zmiany stosunku między podażą i popytem odbijały się na cenach produktów rolniczych, które rosły szybciej niż ceny towarów przemysłowych. Najogólniej biorąc, można tę sytuację wyjaśnić oddziaływaniem prawa wartości. Podczas, gdy wydajność pracy w różnych gałęziach przemysłu zwiększała się pod wpływem postępu w technice i organizacji produkcji, w rolnictwie nie postępowała ona równie szybko. Odpowiadało temu względne podrożenie produktów rolniczych w porównaniu z towarami przemysłowymi.

Podobnie jak w innych, tak doniosłych, zjawiskach historycznych, również w zakresie „rewolucji cen“ działały pewne czynniki o charakterze ogólnym i specyficznym, związane np. z rozwojem politycznym (jak wojny tureckie w Europie środkowej), a także ze stosunkami zdrowotnymi czy klimatycznymi (zarazy, klęski elementarne i in.)²². Staje się więc oczywiste, że przejawy „rewolucji cen“ związane były z zastrzeżeniem się sprzeczności społeczeństwa europejskiego w formie kryzysu, którego podstawą była zasadnicza sprzeczność w postaci nierównomiernego rozwoju sił wytwórczych i stosunków produkcji. Potwierdzają to i rezultaty tzw. „rewolucji cen“. W niektórych bardziej zaawansowanych gospodarczo krajach Europy zachodniej prowadziła ona do dalszego rozwoju sił wytwórczych, a więc dalej pogłębiała kryzys systemu feudalnego; na tych zaś obszarach, gdzie dominowała feudalna produkcja rolnicza, a gdzie zaczynająca się rozwijać wymiana towarowa została opanowana przez kraje bardziej gospodarczo rozwinięte,

²¹ Por. np. R. Heck, *Studia nad położeniem ekonomicznym ludności wiejskiej na Śląsku w XVI w.*, Wrocław 1959, s. 70 nn.; K. Blaschke, *Soziale Gliederung der sächsischen Landbevölkerung im 16. bis 18. Jahrhundert*, „Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie“ t. IV, 1956, s. 128 i mapa; W. Boelcke, *Bauer und Gutsherr in der Oberlausitz*, „Spisy Instytutu za serbski ludospyt“ t. V, 1957, s. 42 n; J. Vetter, *Die soziale und hygienische Lage der bergbauenden Bevölkerung des Erzgebirges in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts*, Diss. Berlin 1940, s. 14 n.; F. M. Ress, *Geschichte und wirtschaftliche Bedeutung der oberpfälzischen Eisenindustrie von den Anfängen bis zur Zeit des Dreissigjährigen Krieges*, „Verhandlungen des Historischen Vereins von Oberpfalz und Regensburg“ t. XCI, Regensburg 1950, s. 39 n; F. Koerner, *Die Bevölkerungsverteilung in Thüringen am Ausgang des 16. Jahrhunderts*, „Wissenschaftliche Veröffentlichungen des Deutschen Instituts für Länderkunde in Leipzig“, NS t. XVI, 1958, s. 178 nn. Wykorzystujemy także wyniki pracy kandydackiej J. Petráňna, *Postavení poddaného lidu v Čechách na prahu třicetileté války*, Praha 1961.

²² Słusznie zwraca na to uwagę J. Topolski przy interpretacji niektórych stanowisk występujących w literaturze; także St. Hoszowski i in. Bardzo wyraźnie np. odbiły się w Europie środkowej skutki spadku wywozu węgierskiego bydła w czasie wojen tureckich w końcu XVI w.: nastąpił gwałtowny wzrost cen na bydło (woły). Wielki wpływ miała na to jednak także ogromna zaraza na bydło w latach 1599—1601. Dochodzi do tego jeszcze kwestia wzrastającego opodatkowania artykułów żywnościowych w Czechach w drugiej połowie XVI w. oraz szeregu specyficznych przyczyn w różnych krajach.

które czerpały zyski z feudalnego opóźnienia swych handlowych partnerów, przyczyniła się do powstania najbardziej brutalnych przejawów feudalnego wyzysku, do tzw. „drugiego poddaństwa“. Rozwój poszczególnych obszarów przebiegał jednak rozmaitymi drogami; pokażemy to na przykładzie regionu środkowoeuropejskiego.

Oczywiście z rozwoju handlu czerpali zyski nie tylko kupcy. Im większa była na danym terenie potęga klasy feudalnej, tym mocniej żądała ona uczestnictwa w zyskach pochodzących z wymiany; im silniej wymiana się rozwijała, tym perspektywy nowych dochodów były bardziej pociągające.

Najczęstszą, a zarazem „tradycyjną“ formą partycypowania państw feudalnych w przebiegu obrotu towarowego było pobieranie ceł. Niewątpliwie przynosiło to znaczne dochody.

Opłaty celne były znacznym źródłem dochodów feudalnego skarbu państwowego, nie tylko dlatego, że przynosiły sumy stosunkowo wysokie, lecz i dlatego, że był to dochód stały, pewny, wypłacany w gotówiznie, czego np. nie można było powiedzieć o podatkach. Walka o panowanie nad ośrodkami i drogami handlowymi stała się jednym z podstawowych elementów europejskiej polityki międzynarodowej w XVI—XVII w. Ponieważ w ówczesnych technicznych warunkach kontrola handlu na otwartym morzu była bardzo trudna, w centrum zainteresowania znalazły się drogi łączące wewnątrz kraju z morzem. Scentralizowane państwa zachodnioeuropejskie coraz wyraźniej więc umacniały swe panowanie nad wybrzeżem Atlantyku (por. np. zdobycie przez Francję twierdzy La Rochelle i angielską pomoc dla hugenotów). Odmienna sytuacja istniała tam, gdzie nie wytworzyły się w średniowieczu silne, scentralizowane państwa, które zdołały zapewnić sobie kontrolę własnych brzegów. Typowym przykładem jest tutaj Europa środkowa i wschodnia, czy też obszar Morza Północnego i Bałtyku. Walka dopiero umacniających się państw feudalnych o porty, ujścia rzek itd., które umożliwiały dostęp do Europy środkowej, ściśle była związana z bojem o dalsze losy miast hanzeatyckich i prowadziła do powstania niepewnej sytuacji w polityce międzynarodowej.

Byłoby błędem, gdybyśmy w stosunku państwa feudalnego i klasy feudalnej do wymiany widzieli jedynie dążenie do prostego łupiestwa. Zarządzenia celne wykorzystywano nie tylko dla uzyskania bezpośrednich dochodów, ale i dla realizowania określonych celów politycznych; polityka celna stała się częścią składową polityki zagranicznej. Okazało się, że handel można przy pomocy określonego systemu ceł regulować w taki sposób, aby przynosił większe zyski i z innych źródeł, np. z opodatkowania kupców, których powodzenie gospodarcze zabezpieczyć było można przywilejami i koncesjami. Obok tego upowszechniało się dążenie do regulowania wzajemnych stosunków importu i eksportu, początkowo jeszcze w ramach teorii monetarnej, od połowy XVII w. zgodnie z koncepcjami merkantylizmu.

Monopole, ta prastara forma feudalnego czerpania zysków z handlu, od XV czy raczej od XVI w. znacznie się rozwinęły, jednak częściowo w nowej postaci. Gdzie niegdzie grał wciąż znaczną rolę przymus pozaekonomiczny — bądź to w akcjach skierowanych przeciw miastom, ich handlowi i produkcji, bądź też w formie wykorzystania renty feudalnej.

Należy wreszcie wspomnieć jeszcze o państwowej (czy lokalnej) reglamentacji cen; świadome kierowanie ich ruchem leżało w interesie klasy feudalnej. Ten element wyzysku nabrał w okresie tzw. rewolucji cen specjalnego znaczenia.

II

Rozszerzenie kontaktów handlowych i horyzontów gospodarczych musiało się odbić i na terytorialnym zasięgu sfery politycznych zainteresowań państw feudalnych. Uzupełniało to wspomniane już nastawienie ekspansji feudalnej przede wszystkim w kierunku opanowania ośrodków handlu i dróg handlowych, stanowiących coraz ważniejsze źródło dochodów państwowych (także prywatnych). Zwiększone zyski czerpane z wymiany umożliwiały wielu panującym stworzenie rezerw finansowych (niekiedy wystarczyła sama perspektywa ich uzyskania). Te wyjątkowe, wyższe dochody umiano jednak wykorzystać tylko w jeden, typowo feudalny sposób: na przygotowanie i prowadzenie wojny (jeżeli pominiemy ich wydawanie na artykuły zbytku). Rozwój hutnictwa i włókiennictwa stanowił warunek uzbrojenia i wyekwipowania rosnących liczebnie armii, nadprogramowe zyski ułatwiały ich utrzymywanie. Wielcy dowódcy tych czasów w rodzaju Wallensteina czy Gustawa Adolfa zostali wielkimi głównie dzięki temu, że przynajmniej częściowo zdawali sobie sprawę z tego związku i potrafili wykorzystać go dla siebie. Przyrost ludności, której nie można było w społeczeństwie feudalnym włączyć w pełni do procesu produkcji, stwarzał rezerwową armię ludzi, z której werbowano kandydatów do ciągle powstających i coraz większych armii²³.

Pozwala to zrozumieć, dlaczego konflikt, tradycyjnie zwany Wojną Trzydziestoletnią (choćby okres jej trwania można przedłużyć przynajmniej o dziesięciolecie) stał się pierwszym naprawdę ogólnoeuropejskim konfliktem. Masowe zniszczenia materialne pozwalają oceniać Wojnę Trzydziestoletnią jako jeden z wyraźnych przejawów sprzeczności między rozwojem sił produkcyjnych a feudalnymi stosunkami ekonomicznymi, jako dalszą z form kryzysu feudalizmu.

Taki właśnie charakter Wojny Trzydziestoletniej potwierdzają i dalsze okoliczności. Była ona wprawdzie zasadniczo konfliktem w łonie klasy feudalnej, jednak jej istotnym elementem składowym był pośredni konflikt między państwem burżuazyjnym i feudalnym; oznaczała ona bój o utrzymanie stosunków kapitalistycznych (aczkolwiek na stosunkowo małym terenie) wobec groźby ponownej feudalizacji. Byłoby niedocenianiem tego konfliktu twierdzić powierzchownie, że wprawdzie potwierdził on przewagę burżuazyjnych Niderlandów, ale ogólnie skończył się kompromisem. Nie chcemy tutaj szerzej omawiać znanych faktów, jak czasowa — a nie tylko zresztą czasowa — zbieżność Wojny Trzydziestoletniej i angielskiej rewolucji burżuazyjnej, czy też szereg dalszych społecznych i klasowych konfliktów w Europie w latach czterdziestych; zajmiemy się jedynie bliżej zagadnieniem charakteru i skutków Wojny Trzydziestoletniej.

Zwróciliśmy już uwagę na niektóre przesłanki tej wojny w dziedzinie ekonomiki; zagadnienie to ma jednak drugie oblicze: oddziaływanie wojny i stosunków międzynarodowych, w postaci „wtórnych

²³ Szczegółowe omówienie zob. M. Hroch, *Obchod a politika za třicetileté války*, „Sborník Historický” t. XII, 1964.

stosunków wytwórczych²⁴, na ekonomiczny rozwój gospodarczy. Niewątpliwie wojna była przede wszystkim bezsensownym niszczeniem wartości; inwestowanie kapitału kupieckiego — bez względu na to, jaką drogą się odbywało — było w istocie swej katastrofalnie nieproduktywne. Wartości życia ludzkiego nie można niczym zmierzyć. W społeczeństwie opartym na wyzysku jednak „wojna osiągnęła bardziej dojrzałe formy wcześniej niż pokój“, a armia odegrała ważną rolę w rozwoju ekonomicznym²⁵. Najemny najczęściej charakter armii mógł na obszarach mniej zaawansowanych gospodarczo oddziaływać na rozwój stosunków pieniężnych²⁶.

Potrzeby wojny przyczyniły się do wzrostu zapotrzebowania nie tylko na produkty żywnościowe (zboże, piwo), ale i na artykuły włókiennicze oraz metalowe (pomijamy tutaj proch strzelniczy). Podczas gdy w przypadku zbóż popyt miał charakter najczęściej ujemny, pasożytniczy, w obu dalszych popyt ten był dla produkcji czynnikiem pobudzającym (a przynajmniej jednym z czynników). W toku Wojny Trzydziestoletniej wzrósł gwałtownie zakres międzynarodowego handlu metalami (miedzią, żelazem, ołowiem), o ile wolno nam traktować dane dotyczące handlu bałtyckiego jako miarodajny wskaźnik także i dla innych obszarów (patrz tab. 2).

Tabela 2

Przewóz niektórych towarów przez Sund, 1590—1640 (średnie roczne)

Dziesięciolecie	Żelazo (szyffunty)	Miedź (szyffunty)	Ołów (szyffunty)	Len i konopie (łaszy)
1590—1599	7 519	?	2 722	3 174
1600—1609	7 467	?	2 140	2 960
1605—1614	3 570	?	877	2 957
1610—1619	3 002	?	1 580	2 637
1615—1624	5 493	1 383	5 255	4 133
1620—1629	13 242	1 794	4 789	6 588
1625—1635	23 744	3 683	4 910	7 092
1630—1640	31 144	4 429	4 908	8 240

Trzeba by tu zresztą doliczyć produkcję tych obszarów, do których metale nie były dowożone przez Sund. Podobnie popyt związany z wojną doprowadził do takiej koniunktury w eksporcie sukna angielskiego (aczkolwiek występowały tu pewne wahania)²⁷, że znany polityk i dyplomata Thomas Roe uważał za konieczne ostrzec w 1641 r. parlament

²⁴ K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen ökonomie (Rohentwurf 1857—58)*, Berlin 1953, s. 915.

²⁵ List Marksa do Engelsa z 25 września 1857, Marx, Engels, *Briefwechsel*, Berlin 1949, s. 284 n.

²⁶ Por. np. rozwój stosunków towarowo-pieniężnych w Jutlandii w okresie okupacji jej przez Wallensteina; H. H. Füssing, *Stierholm Len 1603—1661. Studier i Krongodsets Forvaltning*, „Den Kgl. danske Videnskabernes Selskab, Hist.-filol. Skrifter” t. III, nr 1, København 1951, s. 122 nn.

²⁷ Jeżeli ta koniunktura nie wystąpiła w tablicach cła sundzkiego równie jasno jak w przypadku metali, wpływało to z dwóch przyczyn: produkcja angielska nie zdołała pokryć rosnącego popytu (E. Gould, *The Trade Depression of the Early 1620's*, *EcHR ser. 2*, t. VII, 1952, s. 81 n, 88). W tym sensie należy skorygować także i R. Romano, który traktuje ilość handlu jako wskaźnik popytu — op. cit., s. 523 n. Następnie zarysowały się nowe kierunki eksportu, np. wywóz towarów do Rosji wzrósł w ciągu pierwszej połowy XVII w. o 300% (B. Supple, *Commercial Crisis and Change in England 1600—1642*, Cambridge 1959, s. 258).

przed przecenianiem tej prosperity, opartej na czerpaniu korzyści z wojny toczonej przez państwa europejskie²⁸.

Wojna oddziaływała także na przebieg dróg handlowych, bądź dlatego, że zachęcała do szukania nowych źródeł, bądź też, że przyczyniła się do pogłębienia kontaktów handlowych między niektórymi ośrodkami handlowymi, wreszcie dlatego, że zablokowała lub zahamowała handel w określonych kierunkach. Ogólnie możemy powiedzieć, że bardziej zaawansowane gospodarczo państwa feudalne usiłowały bezpośrednio ograniczać handel tylko w tych wypadkach, gdy przynosił on większe zyski kasom nieprzyjaciół niż własnym (wszystko jedno, czy drogą cel, czy też innego udziału w zyskach własnych kupców).

Konflikty polityczne pierwszej połowy XVII w. spowodowały pewne zaburzenia w przebiegu handlu. Zmiany te jednak w większości przypadków nie były trwałe. Trwałe lub oddziaływujące na dalszą metę zmiany przyniosła wojna w następujących przypadkach:

1. Tam, gdzie była przejawem pewnej zmiany ekonomicznej, gdzie miała wspólne przyczyny ze zmianami w przebiegu wymiany, a zmiany te tylko przyspieszyła (np. upadek starych miast hanzeatyckich, wojny angielsko-niderlandzkie; niekiedy zmiany te miały charakter dodatni: rozwój wywozu metali ze Szwecji, lnu i konopi ze wschodnich wybrzeży Bałtyku i in.).
2. W formach wymiany, jak np. w przebiegu niektórych dróg handlowych, zmianie znaczenia poszczególnych portów itp.

Katastrofalnie niszczące skutki wojny przejawiały się na tych obszarach, gdzie doszło do wygłodzenia i wymierania ludności oraz do masowego niszczenia dóbr materialnych. Na tych ziemiach — chodzi przede wszystkim o niektóre części Europy środkowej — łupiestwo wojenne nie oznaczało już zwykłych zmian w stanie posiadania, „nowego podziału kapitału“²⁹, lecz jego zniszczenie. O ile doszło tam do przesunięć własnościowych, miały one charakter wycisku jednych obszarów przez drugie (według H o b s b a w m a przede wszystkim przez obszary nadmorskie); zauważmy, jak wojna wzmocniła niektóre ośrodki handlu morskiego (Hamburg), jak wzbogaciły się — i to nie tylko dzięki nabytkom terenowym — niektóre kraje, nie posiadające przedtem ani ekonomicznego, ani politycznego znaczenia (np. Szwecja). Zmusza nas to zarazem do zastanowienia się, dlaczego w niektórych krajach europejskich zniszczenia wojenne zostały stosunkowo szybko zlikwidowane, podczas gdy gdzie indziej w następstwie Wojny Trzydziestoletniej widzimy przewlekłą stagnację ekonomiczną i jawny regres w dziedzinie produkcji (np. Meklemburgia oraz niektóre inne obszary wschodnioeuropejskie, w pewnym sensie i ziemie czeskie). Decydowały w tych przypadkach związki wewnętrznego ekonomicznego rozwoju poszczególnych obszarów w okresie objęcia ich wojną. Wojna była wprawdzie przejawem kryzysu feudalizmu, jej niszcząca siła oddziaływała jednak bez względu na to, w jakim stadium kryzysu znajdował się ten czy inny obszar, jakie były jego możliwości rozwoju. Stąd wypływają i różne skutki często pozornie identycznego oddziaływania wydarzeń wojennych na układ sił klasowych i na rozwój produkcji w tym, czy innym kraju.

²⁸ Hinton, op. cit., s. 49 n.

²⁹ E. H o b s b a w m, *The Crisis of the 17th Century* — II, „Past and Present t. VI, s. 52.

Drugim kluczowym problemem, istotnym dla rozstrzygnięcia zagadnienia skutków Wojny Trzydziestoletniej, będzie kwestia miejsca, które zajmował ten czy inny kraj w handlu europejskim w sytuacji pogłębiającego się terytorialnego podziału pracy: nie tylko kwestia siły kapitału kupieckiego i organizacji samego handlu, ale i kwestia oddziaływania i zainteresowań zachodnioeuropejskiego kapitału kupieckiego w danym rejonie. W związku z tym szczególnie ważne były rezultaty zależności wschodniej Europy od rozwiniętego kapitału handlowego Europy zachodniej, zależności, która umocniła się m. in. właśnie pod wpływem Wojny Trzydziestoletniej³⁰. Prymat wewnętrznego rozwoju ekonomicznego absolutnie nie wyklucza oddziaływania wymiany oraz innych czynników na cząstkowe regresy i chwilowe zmiany także w dziedzinie sił wytwórczych i stosunków ekonomicznych.

III

Topolski słusznie stwierdza, że nie można mówić o ogólnym regresie w XVII w. w skali europejskiej. Wyodrębnia więc niektóre podstawowe typy regionów, których kryterium są ich cechy rozwojowe. Naszym zdaniem jednak należy w nieco inny sposób charakteryzować rozwój regionów europejskich. Wskazuje na to skomplikowany rozwój części Europy środkowej, obejmującej tak Czechy, Śląsk, Saksonię, Bawarię, Austrię i niektóre obszary przyległe, jak i ziemie węgierskie. Obszarom tym poświęcili Topolski, Wyczański i Mączak niewspółmiernie mało uwagi, nie uwzględniając nawet poglądów wypowiedzianych w literaturze tych krajów, chociaż niewątpliwie było to konieczne.

Przypomnieliśmy już specyfikę rozwoju wymiany na tych obszarach. Zasadnicze znaczenie ma tutaj fakt, że na niektórych ziemiach produkcja przemysłowa była bardziej rozwinięta — zwłaszcza jeśli chodzi o okres przed połową XVI w. — dzięki górnictwu kruszców szlachetnych.

Zasługuje także na uwagę fakt, że niektóre gałęzie produkcji wymienionych powyżej ziem zdobywały sobie i oddalone rynki. Związane to było z przejściem od produkcji cechowo-rzemieślniczej poprzez kooperację prostą do manufaktury, a także z organizacją handlu. Przykładowo warto zwrócić uwagę na pewne tereny Czech, które pozwalały nam na przeprowadzenie porównań z innymi obszarami³¹.

W czeskim rzemiośle miejskim XVI w. produkcja przeznaczona na rynek miejscowy na ogół rosła. Jedną z głównych jej gałęzi, przeznaczoną na bardziej oddalone rynki, było włókiennictwo. Na sukiennictwo, które w Czechach zachowało charakter miejskiego rzemiosła cechowego (podobnie zresztą było i na terenach sąsiadujących), wywarła wpływ koncentracja produkcji w jednych miastach przy jednoczesnym upadku produkcji w innych³². W tych ośrodkach, które były największymi eksporterami sukna, dalszy rozwój prowadził w kierunku nakładu.

W drugiej połowie XVI w. doszło do kryzysu wywozu taniego sukna, który stopniowo objął ważniejsze środkowoeuropejskie ośrodki sukiennicze, a tu i ówdzie zmienił się w trwałą stagnację lub upadek pro-

³⁰ S. D. Skazkin, *Osnownyje problemy tak nazywajemogo „wtorogo izdania krepostniczestwa” w sredniej i wostocznej Jewropie*, WI 1952, z. 2, s. 119.

³¹ Kwestie te są szczegółowo omówione w cyt. pracy J. Petráňa.

³² Por. Janáček, *Řemeslná výroba v českých městech v 16. stol.*, Praha 1961, s. 242 n.

dukcji. Przyczyny tego zjawiska nie są dotychczas wystarczająco wyjaśnione; podkreślany bywa jego związek z wydarzeniami politycznymi itp. Jest kwestią, czy można zjawisko to charakteryzować jako wczesny „cykliczny“ kryzys produkcji kapitalistycznej. J. Janáček zwrócił uwagę na spadek zysku handlowego przy wywozie do Polski, który w okresie tzw. rewolucji cen przy istniejących wielkich kosztach transportu oraz stosunkowo wysokich kosztach produkcyjnych zbliżał się do 60%³³. W czeskich stosunkach kredytowych było to poniżej zwykłej stopy procentowej. W takiej sytuacji wzrosło ryzyko ponoszone przy eksporcie, przestawał się więc on opłacać. Prace historyków polskich wskazują na konkurencję tanich sukien śląskich i polskich na terenie Polski³⁴. Czeskie tanie sukno nie wytrzymało konkurencji z wysokogatunkowymi suknami niderlandzkimi, które dostawały się na te tereny. Zbyt na Wschodzie, w Rosji i na Bałkanach — jak na to wskazują wyniki badań Fr. Kavki i A. Florowskiego — był jednak lepszy niż w Polsce. Miało to znaczenie przede wszystkim dla sukna morawskiego³⁵.

Wywóz sukna z ośrodków śląskich i północnoczeskich wzrósł ponownie w ciągu dwóch dziesięcioleci poprzedzających Wojnę Trzydziestoletnią³⁶. Krótki okres rozkwitu, uwarunkowanego koniunkturą wojenną za panowania Albrechta z Waldsteinu, w dwudziestych i trzydziestych latach XVII w. pozostawał w związku z tym ożywieniem produkcji sukienniczej w północnych Czechach. W późniejszych jednak latach sukiennictwo upadało, obniżała się jakość: miejscową produkcję zabijała konkurencja tańszych i lepszych sukien, otrzymywanych za pośrednictwem domów handlowych. Taki stan utrzymał się i w drugiej połowie XVII w.³⁷. Rzutuje to na słabość tej gałęzi produkcji, słabość, której korzeni musimy szukać już w warunkach poprzedzających Wojnę Trzydziestoletnią. Tutaj więc czynniki pozaekonomiczne (wojna) nie odgrywały decydującej roli.

W innej gałęzi włókiennictwa — w płóciennictwie rozkładowa rola kapitału handlowego przejawiała się na obszarach środkowoeuropejskich w znacznie wyraźniejszy sposób. Jest typowe dla przejścia do wyższych form produkcji, że płóciennictwo rozwijało się na wsi, częściowo wprawdzie w ramach organizacji cechowej, która jednak miała nieco odmienny charakter niż stare miejskie instytucje cechowe. Przede wszystkim nie było jej zadaniem ograniczanie zakresu produkcji ze względu na wzajemną konkurencję producentów pracujących dla miejscowych rynków. Kupcy już nader często dawali cechom zadatki na zakup surowców i inne potrzeby. W ten sposób cechy stawały się jednocześnie zbiorowym

³³ J. Janáček, *České soukenictví v XVI. stol.*, ČSČH 1956, s. 553; tenże. *Príspevek k otázce kupeckého zisku v 16. století*, ČSČH 1957, s. 276 nn.

³⁴ Por. M. Wolański, *Związki handlowe Śląska z Rzeczpospolitą w XVII w.* Wrocław 1961, s. 149 nn.

³⁵ Por. F. Kavka, *Český a slovenský obchod s textilními výrobky v rumunských zemích (do pol. 17. století)*, „Historický sborník“ t. V, s. 113 nn; A. Florovskij, *České sukno na východoevropském trhu*, Praha 1947; J. Macůrek, M. Rejnuš, *České země a Slovensko ve století před Bílou Horou*, Praha 1958.

³⁶ Por. W. Trillmich, *Siedlung und Wirtschaft im Isergebirgslande, Breslauer historische Forschungen* z. 11, Breslau 1939, s. 91.

³⁷ Por. A. Pribram, *Zur Geschichte des böhmischen Handels und der böhmischen Industrie in dem Jahrhunderte nach dem westphälischen Frieden*, „Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen“ t. XXXVI, 1898, s. 293 nn; A. Klíma, *Manufakturní období v Čechách*, Praha 1955.

gwarantem przy zawieraniu umów z wielkimi kupcami. Bardzo często takie umowy zawierali faktorzy firm także z feudałami, u których pracowali drobni miejscowi producenci. Feudałowie przechwytywali określoną część zysków. Widzimy więc, w jaki sposób w wymienionym okresie łączy się nowy kapitalistyczny system wyzysku ze starym feudalnym. Kapitał handlowy, który stał się doniosłym czynnikiem w rozwoju tej gałęzi produkcji, mógł dzięki swej międzynarodowej sieci zapewnić szeroki zbyt i stosunkową stabilizację dalszego rozwoju płóciennictwa; nie przerwała jej Wojna Trzydziestoletnia. Nie znaczy to bynajmniej, aby na różnych obszarach produkcja nie podlegała wahaniom, często znacznym. Związane one były z chwiejnymi możliwościami zbytu, jak i z finansowymi i innymi trudnościami domów handlowych. Wahania takie niesie z sobą sam system kapitalistyczny. Mniej więcej na podobnym poziomie znajdowała się produkcja płótna w północnych Czechach, w Saksonii, Łużycach i na Śląsku, pozostających w sferze wpływów głównie niemieckiego (Norymberga), a następnie niderlandzkiego i angielskiego kapitału. Wielkie domy handlowe pośredniczyły w wywozie płótna do wschodniej i południowej Europy, Afryki, Ameryki i Azji³⁸. Płóciennictwem — pobocznym domowym przemysłem wiejskim — zajmowały się te warstwy ludności wiejskiej, które były częściowo lub całkowicie pozbawione rolniczych środków produkcji, a których możliwości utrzymania zależały od kapitału handlowego³⁹. Na przykładzie północnych Czech można dobrze prześledzić, jak w okresie rozwoju płóciennictwa szybko i masowo wzrastała tam liczba ludności, częściowo lub całkowicie pozbawionej rolniczych środków produkcji⁴⁰. Siła robocza

³⁸ Ze starszych prac najistotniejsze znaczenie ma rozprawa G. Aubin — A. Kunze, *Leinenerzeugung und Leinenabsatz im östlichen Mitteldeutschland zur Zeit der Zunftkäufe*, Stuttgart 1940, dalej H. Aubin, *Die Anfänge der grossen schlesischen Leinweberei und Handlung*, VSWG 1942, s. 126 nn. Nowsze prace niemieckie, zahaczające i o czeskie pogranicze, omawia H. Mottek w cytowanym już przeglądzie niemieckiej literatury dot. rozwoju elementów kapitalistycznych, s. 169 nn. Dalej zwłaszcza G. Heitz, *Ländliche Leinenproduktion in Sachsen 1470—1555*, „Schriften des Instituts für Geschichte”, ser. 2, *Landesgeschichte*, t. IV, Berlin 1961; W. Rusiński, *Tkactwo lniane na Śląsku do 1850 r.* PZ 1949; W. Dziewulski, *Rozwój Dzierżoniowa do początków XIX w.*, tamże 1954, s. 490 nn.

³⁹ Por. F. Tremal, *Oberösterreich und Steiermark in ihren wirtschaftlichen Beziehungen*, „Zeitschrift des historischen Vereins für Steiermark”, 1953, s. 166; tenże, *Murau als Handelsplatz der frühen Neuzeit*, tamże, Sonderband 3, 1957; A. Marks, *Das Leinengewerbe und der Leinenhandel im Lande ob der Enns von den Anfängen bis in die Zeit Maria Theresias*, Linz 1950; J. Janáček, *Die Handelsbeziehungen zwischen Prag und Linz im 16. Jahrhundert*, „Jahrbuch der Stadt Linz”, 1960, s. 55 nn; A. Hoffmann, *Wirtschaftsgeschichte des Landes Oberösterreich*, Salzburg — Linz 1952; O. Stolz, *Geschichte des Zollwesens, Verkehrs und Handels im Tirol und Vorarlberg von den Anfängen bis ins 20. Jh.*, Innsbruck 1953; F. Lütge, *Die wirtschaftliche Lage Deutschlands vor Ausbruch des Dreissigjährigen Krieges*, s. 43 n; tenże, *Strukturelle und konjunkturelle Wandlungen*. Por. także E. Zimmermann, *Der schlesische Garn- und Leinenhandel mit Holland im 16. und 17. Jahrhundert*, „Economisch-Historisch Jaerboek”, 1955, s. 193 nn. O eksporcie na wschód por. F. Matějka, *K dějinám českého obchodu s oblastí haličsko-karpatskou*, „Slovanske historické studie” t. III, 1960, s. 185 nn.

⁴⁰ O tym Aubin-Kunze, op. cit.; dalej W. Trillmich, op. cit., s. 92 nn; A. Klima (*Manufakturní období v Cechách*, s. 129 i 136) twierdzi, że w końcu XVI w. czeski tkacz utracił „dawniejszą samodzielność”, V. Husa (*Vyrobni vztahy v českém plátenictví*, „Český Lid” 1957, s. 6) uzupełnia, że już wcześniej tkacze w Czechach popadali w zależność. Istotne znaczenie miał fakt, że od końca XVI w. byli oni podporządkowywani wielkiemu kapitałowi handlowemu.

była na tych obszarach niezwykle tania, ponieważ kapitaliści mogli obniżyć płace o tyle właśnie, ile rodziny chałupników zdołały „dorobić” pracą w swych ogrodach i półkach, lub też wynajmowaniem się u średnio zamożnych i bogatych rolników⁴¹.

W innych gałęziach produkcji możemy zaobserwować w końcu XVI w. nadal trwający rozkwit górnictwa i przetwórstwa niektórych metali, przede wszystkim cyny, po czeskiej i saskiej stronie Gór Kruszcowych, w górnym Palatynacie, wydobywania miedzi w Słowacji i in.⁴². Pomyślnie rozwijało się hutnictwo, pracujące dla oddalonych rynków, przede wszystkim w Austrii i Górnym Palatynacie. Ważnym czynnikiem rozwoju hutnictwa był postęp w metodach wytopu — wielkie piece (w Czechach wprowadzono je na początku XVII w.)⁴³. Już w drugiej połowie XVI w. zaczęła rozwijać się w północnych i południowo-zachodnich Czechach produkcja szkła, która nawiązała kontakt z europejską siecią wielkiego handlu, pośredniczącą w handlu, np. przez Gdańsk i Hamburg. Rozwój produkcji szklarskiej postępował dalej w drugiej połowie XVII w.⁴⁴.

Wywóz surowców i ziemiopłodów i ich wykorzystanie na bardziej oddalonych rynkach miało specyficzny charakter. Rozszerzenie wymiany tych produktów nie musiało być uwarunkowane zaawansowaniem ich produkcji i rozkładem feudalnego sposobu wytwarzania; odwrotnie — niekiedy dowodziło zapóźnienia kraju, który wywoził surowce i ziemiopłody, a dowoził artykuły przemysłowe. W związku z wzrastającym w XVI w. zapotrzebowaniem na drzewo w skali europejskiej, lasy czeskie zyskały nowe znaczenie.

Rozwój wspomnianych gałęzi produkcji wpływał na względny wzrost tej części ludności, która zajmowała się przede wszystkim produkcją pozarolniczą, wpływał jednak i na absolutny wzrost zaludnienia. Tak np. według danych F. M. Resse w 1609 r. w hutniczym okręgu Gór-

⁴¹ Por. tutaj zwłaszcza B. Engels, *K bytové otázce*, Praha 1949, s. 13 nn.

⁴² Por. J. Korán, *Přehledné dějiny československého hornictví*; J. Polišenský, *Tricetiletá válka*, s. 48; J. Janáček, *Dějiny obchodu v předbělohorské Praze*, s. 125 nn; W. E. Michington, *The Diffusion of Tinplate Manufacture*, ECHR ser. 2, t. X, 1957, s. 351 nn; ostatnio omawia udział kapitału handlowego w wydobywaniu cyny na czeskich ziemiach R. Dietrich, *Untersuchungen zum Frühkapitalismus im mitteldeutschen Erzbergbau und Metallhandel*, „Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands” t. VII, 1959, s. 141 nn. Na początku XVII w. wydobywanie cyny w niektórych ośrodkach znacznie spadło (por. J. Kořán, *K periodisaci dějin českého hornictví*, „Sborník pro hospodářské a sociální dějiny” t. I, z. 1—2, 1946, s. 23). O wydobywaniu miedzi por. J. Strieder, *Die deutsche Montan- und Metallindustrie im Zeitalter der Fugger*, „Deutsches Museum” t. III, 1931, s. 196; J. Kühndel, *Svetový význam slovenskej medi za Fuggerovcov*, „Historický časopis” t. V, 1957, s. 50 nn. Rozwojem w poprzedzającym okresie zajmuje się J. Houdková, *Obchod kutnohorskou mědi, v první třetině 16. století*, „Časopis Národního muzea” 1961, s. 27 nn.

⁴³ J. Kořán, *Staré české železářství*, Praha 1946.

⁴⁴ Por. F. Mareš, *České sklo*, „Rozprawy České Akademie” t. II, 1, z. 1, Praha 1893, s. 14 nn, 19, 23 nn. Wywóz produktów południowoczeskich hut szklanych (lustra, okulary) i uznanie, jakim się one cieszyły u norymberskich i gdańskich kupców, omawia P. Stránský, *O státě českém* (wyd. Praha 1946, s. 15). Por. dalej E. Schebek, *Böhmens Glasindustrie und Glashandel*, Prag. 1878; W. Trillmich, op. cit., s. 82 nn; F. Lütge, *Strukturelle und konjunkturelle Wandlungen*, s. 17 nn; M. Klante, *Schlesisches Glas im Wandel der Jahrhunderte*, „Schlesisches Jahrbuch” t. VIII, 1936, s. 111 nn. Rozprawa J. Blauna, *Die Glasmacher im Böhmen und Bayerwald* (t. I. Regensburg 1954; t. II, tamże 1956), bezkrytycznie przecenia momenty narodowe.

nego Palatynatu hutnictwo było głównym źródłem utrzymania dla mniej więcej 20% całej ludności, przy czym przewagę w tej grupie mieli robotnicy najemni (96%). Także w Czechach w XVI i w początkach XVII w. rozwijało się osadnictwo hutników, górników, szklarzy i robotników drzewnych, które w znacznej mierze zmieniło społeczną strukturę ludności.

Specjalne znaczenie miał handel solą; na drogach, którymi handel ten przebiegał w obu kierunkach, intensywnie rozwijała się wymiana. Wzmacniały się dzięki temu kontakty np. Czech z Bawarią, Austrią, okolicami Salzburga, dalej z Saksonią. Z reguły chodziło jednak o wymianę towarową w ramach ziem środkowoeuropejskich, nie połączoną z europejskim handlem międzynarodowym.

To samo można powiedzieć o wymianie produktów rolnych. Wymiana ta zresztą — przynajmniej jeśli chodzi o Czechy — była historycznie związana z handlem solą i bardzo często jeszcze w XVI i w XVII w. korzystająca z tras tego handlu w przypadku gdy chodziło o rynki zagraniczne. Wywóz czeskiego zboża, wina, słoju, chmielu, warzyw, owoców i piwa, dalej ryb, tłuszczów, serów itd. kierował się do tych ziem sąsiadujących, których struktura społeczna pozostawała pod wpływem rozwoju nierolniczych gałęzi produkcji oraz urbanizacji. Dogodne możliwości transportu rzeczno-miastowego miały wprawdzie wpływ na tę wymianę, w żadnym jednak razie nie był on decydujący⁴⁵.

Bardzo doniosłe znaczenie miała natomiast w Czechach miejscowa wymiana między poszczególnymi obszarami: doszła ona do wielkiego rozkwitu. Na kierunek rozwojowy oddziaływały analogiczne czynniki, jak w Europie zachodniej; było nimi — obok spadku wartości metali — i to, że w rezultacie rozszerzającej się specjalizacji produkcyjnej i terenowej wzrastał popyt i na obszarze Europy środkowej.

W Czechach przed Wojną Trzydziestoletnią folwark osiągnął już szczytowe możliwości w zakresie techniki ekstensywnych dziedzin produkcji, jak gospodarka rybna, czy hodowla owiec. W rolnictwie, najistotniejszej gałęzi gospodarki folwarcznej, produkcja nie wykroczyła poza feudalne ramy. W przeciwieństwie do tego; produkcja towarowa poddanych w tej dogodnej sytuacji ekonomicznej prowadziła ku rozkładowi feudalnych stosunków produkcyjnych.

Jakkolwiek kontakty tej części Europy środkowej z innymi krajami europejskimi nie były bardzo intensywne, wahania ogólnoeuropejskiej koniunktury handlowej odbiły się i tutaj; z drugiej strony, zmiany w południowej części Europy środkowej wywierały wpływ na handel europejski w tych dziedzinach, w których Europa środkowa miała więcej do powiedzenia (np. płótno, później szkło itd.).

Jeżeli badamy rozwój gospodarki folwarcznej w Czechach przed Wojną Trzydziestoletnią, nie możemy pominąć jego hamującego oddziaływanie, które przejawiało się w tworzeniu monopolu produkcyjnych i rynkowych. Zwiastuny regresu, jego załączki tkwią już w tym okresie. Chodzi przede wszystkim o przejawy kryzysu w dziedzinie politycznej z odbiciem w sferze ekonomicznej i społecznej. Gdy więc, począwszy od drugiej połowy XVI w., feudałowie dążyli do zalegalizowania ograniczeń przenoszenia się poddanych, a tym samym występowali politycznie przeciw miastom, w istocie rzeczy ograniczali w ten sposób

⁴⁵ Por. V. Šadová, *Eksport czeskiego zboża do Niemiec a rozwój produkcji towarowej w Czechach w okresie przedbiatogórskim*, RDSG XXII, 1960, s. 31 nn.

wolny rynek siły roboczej konieczny dla rozwoju przemysłu. Podobnie było z naciskiem na państwową regulację cen. W działalności feudałów na czoło zainteresowań wysuwają się monopole, nie dające się pogodzić z wolnym rynkiem siły roboczej i wszelkich innych towarów. Dalsze losy tej sprzeczności zależne były nie tylko od czynników ekonomicznych, ale również politycznych i społecznych. Załączki rozkładu stosunków feudalnych niósł z sobą we wspomnianej części Europy środkowej przede wszystkim rozkwit handlu wewnętrznego. Na tym polega odmiennosc tego regionu od obszarów nadbałtyckich, gdzie ta część procesu wymiany, która nie była objęta wpływem feudalnego monopolu, a więc „wolny rynek“ — dokonywała się w dużym stopniu poza krajem. Władza zwierzchnia uczestniczyła także w wymianie, oswobodzonej od feudalnych monopolii; obok tego pośredniczyła w handlu towarami poddanych. Przed Wojną Trzydziestoletnią wzrastała więc wymiana także pomiędzy miejscowymi rynkami, uczestniczyli w niej poddani i feudałowie. Wpływ monopolii tam się nie przejawiał. Feudałowie nawet przez cały wiek XVI popierali taką wymianę — o ile nie kolidowała ona z ich działalnością — poprzez rozwój sieci rynków miejscowych, dawanie zależnym miastom przywilejów targowych. Pod względem politycznym popadali oni w ten sposób w konflikt z miastami królewskimi. Z rozwoju wymiany jednak — jak to już było nadmienione — korzystali w sposób łupieżczy poprzez opłaty celne i renty z handlu, a przez monopole i podwyższanie renty umniejszali w znacznym stopniu dopływ pieniędzy do wsi. W istocie rzeczy były to tylko formy oddziaływania prawa renty feudalnej. Wzmocniało to feudalną jednostronność wymiany w produkcji towarowej poddanych, stawało się hamulcem dalszego rozwoju ekonomicznego. Kryzysową sytuację należy dostrzegać w tym, że proces wymiany napotykał na nacisk pozaekonomiczny. Poddani nie mogli wszystkich pieniędzy uzyskanych za jeden towar wydać na inny, ponieważ część pieniędzy i towarów przechwytywał feudał. Działalność feudałów w folwarkach można również charakteryzować jako tendencję zmierzającą do zwiększenia wyzysku poddanych i wykorzystania koniunktury rynkowej. Przed Wojną Trzydziestoletnią feudałowie usiłowali osiągnąć wyższą dochodowość folwarków, tak przez zastosowanie lepszej techniki produkcyjnej i organizacji, jak i drogą większego wykorzystania pracy pańszczyźnianej. W tym tkwi dalsza sprzeczność ekonomiki tego okresu. Jakkolwiek oznaki tendencji regresywnych są w XVI w. łatwo dostrzegalne, czynniki wywierające wpływ na postęp ekonomiczny i społeczny równoważyły je lub też uzyskiwały przewagę, co prowadziło do określonej stabilizacji. Dotyczy to również sytuacji na Węgrzech w końcu XVI w.⁴⁶

Objawy kryzysu w dziedzinie politycznej, które doprowadziły do Wojny Trzydziestoletniej, niezwykle silnie odbiły się na regresie ekonomicznym i społecznym w drugiej połowie XVIII w. Wraz z tym uległo osłabieniu — na stosunkowo dłuższy okres czasu — znaczenie Europy środkowej w handlu międzynarodowym. W warunkach ówczesnej sytuacji politycznej i społecznej wyłoniły się w niektórych krajach przesłanki zwiększenia roli renty feudalnej, naruszona została przedwojenna równowaga czynników, co osłabiało siły napędowe rozwoju sił wytwórczych.

⁴⁶ Por. pracę T. Wittmanna, cyt. w przyp. 5.

*

Zmiany, które możemy prześledzić w ciągu XVI w. w rozwoju produkcji, prowadziły do rozwinięcia się wymiany towarowej; wzrost popytu i podaży w oczywisty sposób przejawiał się nie tylko na rynkach miejscowych, ale i w kontaktach handlowych dalekiego zasięgu. Dzięki temu doszło do wyraźnego pogłębienia się terytorialnego podziału pracy, tak w ramach poszczególnych obszarów, jak i w ramach ogólnoeuropejskich, a częściowo i światowych. Fakty te nie pozostawały bez wpływu na dziedzinę stosunków ekonomicznych.

Jeżeli przez kryzys rozumiemy zaostrzenie i pogłębienie sprzeczności ekonomicznych i społecznych na tym czy innym stopniu rozwoju, to kluczem w rozstrzygnięciu zagadnienia tzw. kryzysu feudalizmu w XVI—XVII w. będzie właśnie zetknięcie się tych progresywnych tendencji rozwojowych z ciągle jeszcze panującą ekonomiką feudalną i jej polityczną nadbudową. Nie wystarczy tutaj ogólne stwierdzenie sprzeczności między siłami wytwórczymi; w epoce feudalizmu można o niej mówić już od początku rozwoju produkcji towarowej i cyrkulacji, w okresie nazywanym niekiedy pierwszą fazą kryzysu feudalizmu, kiedy to dalsze kierunki rozwoju stosunków ekonomicznych nie były jeszcze zdeterminowane⁴⁷. W badanym przez nas okresie wspomniana sprzeczność przejawiała się — najogólniej mówiąc — jako sprzeczność między wchodzącym coraz silniej w życie działaniem prawa wartości, uwarunkowanym ułatwieniem wymiany, a prawem renty feudalnej, które działało w warunkach przymusu ekonomicznego. Przeciwnieństwo to przejawiało się w handlu międzynarodowym w postaci postępującego uzależniania tych obszarów, w których panowanie klasy feudalnej nie zostało jeszcze w bardziej zasadniczy sposób podkopane, od krajów posiadających rozwiniętą produkcję, wzmacniające się stosunki kapitalistyczne i silny kapitał kupiecki. W ten sposób wytworzyła się specyficzna sytuacja dla ogólnoeuropejskiego oddziaływania tzw. rewolucji cen.

Możliwość czerpania zysków z rozwijającej się produkcji i pośredniczenia w wymianie prowadziła znowu do wzmocnienia klasy feudalnej, co przejawiało się: a) we wzroście znaczenia renty feudalnej i przymusu pozaekonomicznego; b) w postaci zaostrzenia kryzysów politycznych, których szczytową formą była Wojna Trzydziestoletnia. Pozostawiamy tutaj na boku problematykę zjawisk kryzysowych w dziedzinie nadbudowy.

W związku z tym musimy wyróżnić dwojaki przejaw kryzysu. Pierwsze zagadnienie, to jego oddziaływanie w poszczególnych krajach (obszarach). Niekiedy przejawem kryzysu mógł być częściowy i doraźny spadek produkcji, który jednak w porównaniu z rozwojem pozostałych obszarów mógł doprowadzić do trwałego zapóźnienia, ewentualnie regresu społecznego czy politycznego. Gdzie indziej — jak np. w południowej części Europy środkowej — mógł spowodować powolniejsze tempo rozwoju, względną równowagę między regresywnymi i progresywnymi tendencjami rozwojowymi, o których wzajemnych stosunkach zadecydowało dopiero wtórne oddziaływanie rozwoju politycznego (w danym wypadku wojen tureckich i Wojny Trzydziestoletniej). Objawy kryzysu były jednak zarazem — chociaż w niejednakowym stopniu — podniecią dla dalszego rozwoju produkcji. Druga sfera zagadnień, to oddziaływanie

⁴⁷ R. Kalivoda, *Husitská ideologie*, s. 56 nn.

kryzysu w skali międzynarodowej, przejawiające się w postaci pogłębianych sprzeczności w handlu międzynarodowym i polityce. Dodajmy, że nowe, postępowe stosunki ujawniły w tym względzie swe niewątpliwe zdolności do życia; angielską rewolucję burżuazyjną trzeba oceniać jako szczytowy punkt końcowego kryzysu feudalizmu w skali miejscowej, ale i jako kamień graniczny w skali międzynarodowej. Stoi ona w ten sposób u progu powszechnego kryzysu feudalizmu. Przypuszczamy jednak, że powszechny charakter kryzys ten zyskał już przynajmniej od połowy XVI w.

Мирослав Хрох и Юзеф Петрань

ЕВРОПЕЙСКАЯ ЭКОНОМИКА И ПОЛИТИКА XVI И XVII ВВ. КРИЗИС ИЛИ РЕГРЕСС?

Статья касается дискуссии о кризисе феодализма в XVII столетии, почин которой дала статья И. Топольского в журнале „Kwartalnik Historyczny”. Авторы отмечают терминологическую неопределенность в высказываниях Топольского (особенно в обозначении понятия регресс и кризис), ограничивание проблематики кризиса сферой производства, а также сомневаются в правильности определения основных моделей в экономическом развитии Европы XVI—XVIII вв. Свои рассуждения авторы посвящают прежде всего трем вопросам: 1. Роли торговли в экономическом развитии XVI—XVII вв., 2. Проявлениям кризиса феодализма в области политики, 3. Специфике хозяйственного развития южной части центральной Европы и явлениям кризиса феодализма в этом районе.

Для авторов исходным положением является понимание кризиса как такого обострения внутренних противоречий в целом обществе либо в некоторых сферах его быта (производство, культура, политика), которые проявляются в нарушении экономических, социальных или культурных отношений, характерных для данного уровня развития всей территориальной совокупности.

Последствия такого нарушения могут при этом проявляться так в частичном (либо всеобщем) регрессе, как и в основных прогрессивных сдвигах общественного развития. Таковые положения являются ключем к решению вопроса т. наз. кризиса феодализма в XVI—XVII вв.; помимо прогрессивных тенденций роста в области производства все еще преобладает феодальная экономика с её политической надстройкой. В исследуемый период упомянутая противоположность проявлялась — обобщая — как противоположность между вступающим все сильнее в свои права законом стоимости, обусловленным освобождением отношений товарообмена и законом феодальной ренты, который действовал в условиях внеэкономического принуждения.

Создание феодалами ряда стран возможности черпать прибыли из развивающегося производства и из посредничества в обмене вело вновь к усилению феодального класса, что выразилось в виде введения закона феодальной ренты на рынке рабочей силы и по отношению к самому производству и товарообмену, а также в виде обострения политических кризисов, апогеем которых была тридцатилетняя война. Новые источники дохода (в виде соучастия в прибылях от развития производства и обмена) позволили феодальным владельцам развязать войну в небывалых до этого размерах, как в территориальном отношении, так и в смысле применяемых средств и последствий. Борьба между гол-

ландской революцией и габсбургским феодализмом была в этом конфликте частным, вовсе не решающим вопросом.

В зависимости от приведенных условий авторы предлагают принять двоякий взгляд на действие кризиса: 1. Его воздействие в отдельных странах (областях), где иногда проявлением кризиса мог быть частичный и временный упадок, а также добавочно и социальный и политический регресс. В других районах — как это показано на примере южной части центральной Европы — мог вести к более медленному темпу развития, к относительному равновесию между регрессивными и прогрессивными тенденциями, для взаимного отношения которых решающее значение имело возвратное воздействие политического развития; 2. Его воздействие в международном масштабе, проявляющееся в виде упомянутого уже усугубления противодействий в международной политике и товарообмене.

Miroslav Hroch et Josef Petráň

L'ÉCONOMIE ET LA POLITIQUE EUROPÉENNES AU XVIe ET XVIIe SIÈCLES CRISE OU RÉGRESSION?

L'article se propose d'apporter une contribution à la discussion ouverte dans le „Kwartalnik Historyczny” par J. Topolski. Les auteurs sont d'avis que Topolski emploie une terminologie peu précise, surtout en confondant les concepts de régression et de crise, et qu'il a tort de limiter la problématique de la crise à la sphère de la production; ils ont en outre des objections à faire au schéma qu'il propose des voies de développement économique suivies par l'Europe des siècles XVIe—XVIIIe. Leur article est consacré surtout aux trois problèmes suivants: 1. au rôle du commerce dans le développement économique des siècles XVIe—XVIIe, 2. aux manifestations de la crise du féodalisme dans la sphère des rapports politiques, 3. au caractère spécifique du développement économique de la partie méridionale de l'Europe centrale. Leur point de départ est le concept de crise comme aggravation des contradictions internes dans l'ensemble de la vie d'une société ou dans certains de ses domaines (production, échange, culture, politique) — aggravation qui entraîne l'ébranlement des rapports économiques, sociaux ou culturels propres à un niveau donné du développement d'un pays. La conséquence d'un pareil ébranlement peut être aussi bien une régression régionale ou générale, qu'un rapide progrès du développement social. Si l'on se place à ce point de vue, ce qu'on appelle la crise du féodalisme aux XVIe—XVIIe siècles apparaît comme un conflit entre les tendances progressistes dans le domaine de la production, d'un côté, et les éléments féodaux dominant dans les rapports économiques et leur superstructure politique, de l'autre côté. Dans la période en question cette contradiction se manifestait — pour s'en tenir aux traits les plus généraux — comme contradiction entre la loi de la valeur, qui entrait en action dans une mesure de plus en plus large et qui était conditionnée par une plus grande liberté des rapports d'échange, et la loi de la rente féodale, qui avait pour condition la contrainte extra-économique.

Le fait que les feudataires de plusieurs pays pouvaient tirer profit du développement de la production et de l'activité de médiation dans l'échange des marchandises entraînait le renforcement de la classe féodale, limitait le marché du travail et la sphère de la liberté d'échanges, aggravait enfin les crises politiques, dont la manifestation culminante fut la guerre de Trente ans. Les nouvelles sources de profits permirent aux feudataires de déclencher un conflit destructeur

de proportions sans précédent aussi bien au point de vue de l'extension et des forces employées, qu'au point de vue des conséquences. La lutte entre la révolution néerlandaise et le féodalisme des Habsbourgs ne constitua qu'un élément de ce conflit — un élément non décisif.

Compte tenu de ce qui précède, les auteurs proposent deux façons d'envisager les effets de la crise. D'un côté, on peut considérer ses effets dans chacun des différents pays (ou territoires). Dans certains cas, la crise pouvait se manifester par une déchéance partielle ou temporaire, et aussi, parfois, par une régression sociale ou politique. Ailleurs — comme les auteurs le montrent dans le cas de la partie méridionale de l'Europe centrale — elle pouvait entraîner un ralentissement du rythme de développement et l'établissement d'un équilibre relatif entre les tendances régressives et progressistes de développement, dont les rapports réciproques n'étaient décidés que par l'action de retour du développement politique. De l'autre côté, on peut considérer les effets de la crise à l'échelle internationale. en ce domaine elle se manifeste par l'approfondissement extrême des contradictions dans le commerce et la politique internationaux.